

HUN VE HAN DEVLETLERİNİN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ VE ELÇİLERİ**İbrahim ONAY*****Özet**

Bu çalışma Hun ve Han devletleri arasındaki diplomatik ilişkileri ve bunun aracı olan elçileri konu edinmektedir. Tarihteki Türk devletlerinden biri olarak kabul edilen Hun'lar ve Çin devleti olan Han'lar arasındaki ilişkinin tüm yansımaları diplomaside ve elçilerde görülür. Devletler arasında elçi göndermenin bir takım amaçları ve sonuçları olduğu açıktır. Bu nedenle Hunlarda yabancı elçilere takılacak tavırlara bazen meclislerde karar verilmiştir. Gerek Hun gerekse Han devletinde elçilerin sahip oldukları belgeler görevlerinin resmi nitelik taşıdığını göstermektedir. Bu nedenle bu belgeler ait oldukları devletin de gücünü yansıtan birer araçlardır. Bir devletin başka bir devlet tarafından tanınması, barış antlaşmaları veya savaş tehdidi gibi konularda etkin olan elçilerin seçimi ve kimliği de son derece önemlidir. Hun ve Han devletlerinin birbirlerine gönderdiği elçilerde bazı nitelikler aradığı anlaşılmaktadır. Hun devletinin kendisine gelen elçilerde asalet ve unvan gibi değerlere dikkat ettiği, ayrıca bunlarla ilişkiler konusunda bir takım protokol kurallarına uyduğu yine elçilerden de bunların beklendiği anlaşılmaktadır. Bu kuralların uygulanması veya değiştirilmesi hususunda devletlerin içinde buldukları siyasi ve askeri gücün temel belirleyicilerden olduğu anlaşılmaktadır. Hun ve Han devleti arasında çeşitli sebeplerle gönderilen elçiler arasında casus ve istihbaratçı nitelikleri öne çıkan kişiler olması nedeniyle bazen cezalandırılmaları da söz konusu olmuştur. Bu elçilerin alıkonularak uzun yıllar gözlem altında tutulması veya tutsak edilmesi ya da sürgün edilmesi gibi çeşitli ceza usullerinin uygulandığı görülmektedir. Elçilerin öldürülmemesi hususunda her iki devletin de son derece titiz davrandığı görülmektedir. Bu nedenle elçilerin ölüm hadiseleri son derece azdır.

Anahtar Kelimeler: Hun, Han, Elçi, Diplomasi, Politika.

DIPLOMATIC RELATIONS AND AMBASSADORS OF THE HUNS AND THE HAN DYNASTY**Abstract**

This study deals with the diplomatic relations between the Huns and the Han Dynasty and the envoys mediating these relations. The relations between the Huns, considered to be one of the Turkish states in history, and the Han Dynasty, which is a Chinese state, were reflected in diplomacy and envoys. It is clear that sending envoys between states had a number of aims and consequences. For this reason, attitudes towards foreign envoys in the Huns were sometimes decided in the councils. The documents of the envoys in both Hun and Han states showed that their missions had been of an official nature. Therefore, these documents are instruments that reflect the power of the state they belong to. The selection and identity of the envoys, who were effective in matters such as recognition of a state by another state, peace treaties and threats of war, were also extremely important. It is understood that Hun and Han states looked for certain qualities in the envoys sent to each other. Apparently, the Huns paid attention to values such as nobility and title in the envoys visiting them, and also complied with certain rules of protocol in these relations,

* Doktor Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi.

while expecting the envoys to comply with the same rules. It is understood that the political and military power of the states were the main determinants of the implementation or modification of these rules. As there were those with prominent features of spies and intelligence agents among the envoys sent between the Huns and the Han Dynasty for a variety of reasons, they were sometimes punished. It is observed that these envoys had been kept in custody or taken prisoner for many years or various criminal procedures such as exile had been exercised. Both states had paid utmost attention to not kill the envoys. Therefore, deaths of envoys were extremely rare.

Keywords: Hun, Han, Envoy, Diplomacy, Politics.

Giriş

Günümüzde kullanılan elçi sözcüğünün eski Türkçedeki devlet olmak anlamına gelen “il”, “el” ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Diplomatik ilişkilerin başlıca unsuru olan elçilerin iki devlet arasındaki siyasi ve hukuki durumu belirten nitelikler taşıdığı anlaşılmaktadır. Türk tarihindeki önemli devletlerden biri olan Hun devleti de diğer devletlerle ilişkileri konusunda elçiler kullanmış ve bu devletlerden gelen elçileri kabul etmiştir. Bu döneme ait kaynaklar son derece sınırlı olsa da elçiler konusundaki bazı ipuçlarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Hun devletinin en sık münasebet kurduğu devletin Han devleti olduğu açıktır. Çünkü iki devlet arasındaki mücadelenin askeri, siyasi ve iktisadi hayata dair yansımaları bulunmaktadır ve bu çok yönlü iletişimin, etkileşimin aracıları elçiler olmuşlardır. Bu elçilerin gönderilme sıklığı, elçilerin kabul esnasında uymak zorunda oldukları bir takım kurallar o dönemden itibaren Hun ve Han devletlerinde temel bazı protokol kurallarının var olduğunu düşündürmektedir. Hun çağında var olan bazı uygulamalar ve ritüellerin daha sonra Gök-Türk ve Uygur çağında da yansımaları olabileceği düşünülmektedir.

Bir devletin başka devletlerce muteber sayılması veya hukuken varlığının kabulü elçiler göndermek suretiyle gerçekleşen bir nevi tanıma işlemleriyle bağlantılıdır. Hun ve Han ilişkilerinde de elçiler göndermek suretiyle bu şekilde yorumlanacak hadiseler mevcuttur.

Türk kültür tarihinde elçi kavramının ifade ettiği diğer değerlerin sulh ve barış olduğunu belirten Gökalp'e göre; İl kelimesinin hem “sulh” hem de devlet manasına gelmesi, bu iki kelime arasında bir bağlantının varlığına işaret eder. Türklerde devletin teşekkülü müstakil boylar arasındaki kan davasının bitmesiyle başlamıştır. İl kelimesinin sulh manası olanı daha eskidir. “elçi” tabiri “sulhçu” kavramını ifade eder.¹ Bu suretle elçilerin görevleri arasında bulunan başlıca unsur olan diplomatik ilişkilerin iki devlet arasındaki ilişkileri geliştirmek, barışa hizmet etmek ve devletlerin birbirleri karşısındaki hukuki varlıklarını kabul ettirmek olduğunu söyleyebiliriz. Hun dönemi gerek Türk gerekse Çin tarihi bakımından son derece önemlidir. Bu dönemde ortaya koyulan diplomatik ilişkilerin gerek bu iki toplum gerekse dünya tarihi bakımından da önemli sonuçları olmuştur.

Hun ve Han Arasındaki İlk Elçilik İlişkileri:

Hun ve Han tarihi bakımından en önemli tarihi kişiliklerden biri Hun Şan-yü'sü Mete'dir. O, M.Ö. 209 yılında babasını alt ederek Şan-yü olduktan kısa bir zaman sonra Çin'de de Han Hanedanlığı M.Ö.206 iktidara gelecekti ve kurucusu İmparator Kao-tsu idi. Bu iki devletin birbiri ile ilişkisi geçmişten gelen mücadelenin bir devamı niteliğindedir. Hunlar kendi yaşam alanlarının

¹ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprıman, Kültür Bak. Yayınları, İstanbul 1976,s.180-183.

doğal bir parçasını oluşturan bölgeler mesela Ordos bölgesi sebebiyle Han ile doğrudan kontak sağlıyordu. Bu mücadeleler daha çok askeri nitelikler taşımaktaydı ve Han Hanedanlığı Hunları yok etmeyi amaçlamaktaydı. Bu amaçla yapılan faaliyetler karşılıklı elçilerin, casusların da rol aldığı bir süreci getirdi.

İmparator Kao-tsu M.Ö 201 yılında Hunlara saldırmaya karar vermiş fakat daha önce bilgi toplamaları için Hun'a on casusunu göndermişti. Hun casuslarını fark eden Hunlar, oyunu tersine çevirerek, Han casuslarına sadece güçsüz savaşçıları, zayıf atları ve açlıktan ölmek üzere olan hayvanları göstermişler bu nedenle geri dönen casuslar savaş için uygun bir ortam olduğunu bildirmişlerdi. Bu dönemde adını duyduğumuz ve Hun'a gönderilen Çinli devlet adamı, general Liu Ching' Hunların planını anlamış ve seferin yapılmaması yönünde rapor vermişti. Onun bu raporu bu arada Hun seferine çıkan Çin imparatorunu çok kızdırmış, imparator onun hapse atılmasını emretmiş fakat Pai-teng'deki felaketten sonra onu affetmek zorunda kalmıştır.² Hun ve Han devletleri tarihi açısından en önemli olaylardan biri Hun Hakanı Mete'nin Çin imparatoru Kao-tsu'yu, M.Ö 200'de Pai-teng'de (bugünkü Shan-si'de) kuşatması idi. Kuşatmadan kurtulamayan İmparator Kao-tsu ayrılık yaratmak için gizlice Yen-chih'ya elçiyle birlikte cömertçe hediyeler yollamıştı. Mete çeşitli nedenlerle kuşatmayı kaldırmıca, Han hükümdarı Liu Ching'i, ho ch'in anlaşması yapmak üzere Hunlara göndermişti.³ Yani Liu Ching önemli bir devlet adamı olarak Hunlara gönderilen ve ismen bildiğimiz ilk elçilerden idi. Groot'-Asena'ya göre; İmparator, kızını vermesini tavsiye eden de Liu Ching'dir. Metinlerde imparatorun kızı yerine yakın bir akrabasının gönderildiği yolunda bilgiler de vardır. Fakat bunlar Han Hanedanlığının düştüğü aşağılayıcı durumu bir nebze olsun düzeltmek için yapılan müdahaleler olmalıdır.⁴ Kısaca Mete Şan-yü'ye zevce olarak bir prenses veya saray hizmetçisi eş olarak verilmiş, o zamandan beri Çinli şairler "Moğolistan'ın vahşi kuşuna" teslim edilen zavallı "keklig" i terennüm etmişlerdir.⁵ Böylece elçiler göndererek ve akrabalık kurmak suretiyle bir barış antlaşması tesis edilmişti. Bu antlaşma pek çok açıdan kıymetlidir.

P'ing-ch'eng deki kuşatma sonrası yapılan antlaşma Çinlilerin Türklerle yaptığı ilk büyük ateşkes olması açısından mühimdir ve bu hadise iki devlet arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde uzun yıllar vazife görmüştür.⁶ M.Ö 198 deki, Mete ve Kao-tsu arasındaki bu antlaşma, Doğu Asya'da müstakil ve denk sayılan iki büyük devlet arasında gerçekleştirilen ilk uluslararası mukaveledir.⁷ Antlaşmanın maddeleri şöyledir. 1. Bir Çinli prenses Hun imparatoru ile evlenecektir. 2. Çin Hunlara belirlenmiş miktarlarda ipek, şarap, pirinç ve diğer yiyeceklerden her sene verilmiştir. 3. Han ve Hunlar eşit-kardeş devletlerdir. 4. Çin seddi, Çin ile Hunlar arasında sınırı teşkil edeceklerdir.⁸ Bu antlaşma elçilerin barış ve diplomasi konusundaki etkinliklerini gösterdiği gibi, sonuçları bakımından Hun ve Han devletlerinin resmen birbirilerini tanıdıklarını göstermektedir.⁹

² M. D. Groot, -Ahmetcan G. Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul 2011. s.97-98.

³ Ayşe Onat- Sema Orsoy, vd. *Han Hanedanlığı Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara 2004,s. 10-11.

⁴ Groot, -Asena, s.97-98.

⁵ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev: Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2006. s.56.

⁶ Saadettin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012,s.82.

⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 89.

⁸ Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Haz. Erkin Ekrem- Serhat Küçük, TTK. Yayınları, Ankara 2014,s.99.

⁹ Elçi göndermek suretiyle bir devletin tanınmasının örnekleri Türk tarihinde vardır. Gök-Türklerin de kurulma safhasında Batı Wei devletinden kendilerine gelen elçiye son derece sevindikleri tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. 545 yılında gönderilen elçinin adı *An-no-p'an-t'o* dur. Orada toplananlar "devletimiz gelececek, yükselecek çünkü bugün bize büyük imparatorluktan bir elçi geldi" demişlerdir. (Bkz. Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel

Mete döneminden başlamak suretiyle M.Ö 198 de yapılan ilk ho-ch'in antlaşmasından M.Ö. 135 yılında Han İmparatoru Wu-ti zamanında yapılan antlaşmaya kadar siyasi ve askeri üstünlüğün Hunlarda olduğunu anlamaktayız. Bu süreç arasında Han ve Hun elçilerinin gidip geldiğini ve bunların asıl maksadının Han açısından Hun saldırganlığını engellemek, Hunlar açısından ise Çin den istediği imtiyazları ve iktisadi çıkarları temin etmek olduğu düşünülebilir. Bundan sonraki süreçte Han tahtına çıkan Wu-ti döneminde Çin pek çok açıdan politika değiştirmişti. Bu değişimin Hunlarla olan ilişkilere ve Hunlara gönderilen elçilere de yansımaları düşünmek doğru olur.

Elçilerin Kabul Edilmesinde Uygulanan Kurallar ve Gelenekler

Hunların devletlerarası ilişkiler konusunda bazı kuralları uyguladığı anlaşılmaktadır. Hun devleti açısından en önemli hususlardan biri diğer devletlerle ve özellikle de Han ile olan ilişkilerin niteliğidir. Önemli bir devlet meselesi olan bu hususa dair değerlerin töre içerisine girmiş olduğu bilinmektedir. Türklerde törenin uygulanışı konusunda iktidarı kontrol eden meclisler bulunmaktadır. Bu meclislerde yapılan toplantılarda ordunun teftişi ve hayvan sayımından başka memleket meseleleri hakkında umumi görüşmeler yapılır ve karar verilir.¹⁰ Hunlar açısından bu meclislerin en önemlilerinin Lung-ch'eng deki toplantılarda gerçekleştiğini görmekteyiz. Hun'lar, orada senede üç defa (birinci, beşinci aylar, ve sonbahar) toplanmış, bir çeşit Şamanizm ayini ve törenini icra etmiş, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol etmiş ve kabileleri toplayıp devlet işlerini danışmışlardır. Bu "Lung-çeng" deki toplantıya stratejik meseleler, Han hanedanı arasındaki dışişleri konuları, Han'dan gelecek elçilere yapılacak muameleler ve saire gibi mühim devlet işlerini müzakere etmek amacıyla yapmışlardır.¹¹ Anlaşılabileceği üzere bu toplantıların en önemli maddelerinden birini uluslararası ilişkiler ve bu ilişkilerin önemli bir bölümünü de Han ile olan ilişkilerin oluşturduğunu anlamaktayız.

Hun çağından itibaren Türklerin yabancı elçileri ağırlamak konusunda bir takım protokol kurallarını uyguladığını anlıyoruz. Gömeç'e göre; Yabancı yerlerden gelen elçiler ve misafirler konusunda kağana yardımcı bir görevlinin bulunduğu, Hunlar çağından beri malumdur. Eski Türkler bugün olduğu gibi eskiden de dış işlerinde görevli memurlara elçi ve yalabaç (yalavaç) diyorlardı.¹² Fakat Hun döneminde bu adın verilip verilmediğine dair bir bilgimiz yoktur. Hun döneminde yabancı elçilerin uymak zorunda olduğu bazı kuralların var olduğu kayıtlardan anlaşılıyor. Özellikle birkaç noktada Hun devlet geleneğinin hassas olduğunu görüyoruz. Hun devrinde gördüğümüz en önemli protokol kurallarından birinin Çinli elçilerin Şan-yü'nün otağına girerken Çin'i temsil eden bazı nesnelere dışarıda bırakma zorunluluğudur. Bu durum başka bir devleti temsil eden unsurlarla, Hunlarda kozmik ve dini bir anlam taşıyan Şan-yü çadırının bir araya getirilemeyeceği inancı ile ilgilidir. Türklerde kainat ve devlet sembolü Kağan otağı olması nedeniyle; Hun yasalarına Han elçileri asalarını bırakmadan, yüzlerine dövme yaptırmadan hükümdarın çadırına giremezlerdi. Çünkü Han elçisinin elinde tuttuğu asa, Çin devletini temsil

Kayaoğlu-Deniz Baanoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006,s.16-17); Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. (Bkz. Ahmet Taşağıl, *Kök-Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 176.)

¹⁰ Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", TED, c. X-XI, S. 10,1979, s.54.

¹¹ Masao Mori , "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı" ,TED., S.9, 1978 s.220; Hunlarda olduğu gibi Gök-Türk ve Uygurlarda da yılın belli zamanlarında meclisler toplanmaktaydı. Bunlara toy, düğün-dernek veya kengeş denilmekteydi. Savaş kurultayları sonbaharda, at üzerinde devletin ileri gelen yetkililerinin iştirakiyle yapıldığından bahsedildiği gibi, hayvan ve nüfus sayımı da bu zamanda yapılırdı. (Bkz. Saadettin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012,s.66.) ; Bu meclislerde devlet ve millet meseleleri uzun uzun tartışılarak karara bağlanır, sonra zengin sofralara oturulurdu. Türk hükümdarı bu toplantıların tabii başkanı idi. (Bkz. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016,s.159-160.)

¹² Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006,s.52.

etmekteydi. M.Ö 110 tarihinde bir Çinli elçi, Hun hakanının yanında esasını bırakmak istememesi üzerine hakan Çinli elçiyle çadırın dışında görüşmüştü.¹³ Groot ve Asena'ya göre; asa diye bahsedilen nesne elçinin diplomasından başka bir şey değildir. Bunun yanında elçiler, yüzlerini mürekkeple siyaha boyadıktan sonra Şan-yü'nün çadırına girebilirdi. Bu konuda Wu-ti'nin elçisi, Yang Sin'i örnek olarak verebiliriz. Şan-yü'nün çadırına çağrılan Yang, yüzünü karaya boyamayı reddetmişti. Bunun üzerine Şan-yü onunla çadırın dışında konuşmuştu.¹⁴ Bu kurallara dikkat eden elçilerin ise Şan-yü'nün çadırına girebildiğine dair kayıtlar da mevcuttur. M.Ö 107 yılında Han devletinden Wang Wu'nun, önce itimat mektubunu veya belgesini verip sonrada yüzünü kararttığı ve böylece Hakan'ın çadırına girdiği bilinmektedir.¹⁵

Bu konuda hem otağın hem de elçinin temsil ettiği değerlerin benzer kavramlar olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdar çadırı olarak tarif edebileceğimiz otağ'ın Hunlarda ve daha sonraki göçebe Türk devletlerinde kullanıldığını bilmekteyiz. Vladimirsov otog kelimesini sogdca "otak" olarak açıklamakta ve anlamı "memleket, arazi" demektedir. Bu kelimenin Çince açıklaması Shih Chi bölüm 110 da ou-t'o olarak çevirmektedir. Burada bahsedilen anlamlar sadece yer, mevki anlamları içermemekte 'toprak ya da kilden yapılmış yapı, "toprağın içindeki mağara' ve 'tümseği, tepeciği, toprak yığını işaret eden ve göze çarpan tümsekler olarak çevrilmiştir¹⁶. Daha sonraki süreçte sıkça karşılaştığımız otağ (Otak): Eski Türk devletlerinde hükümdar çadırı ve hakanın yaylak merkezindeki ikametgahıdır. Otağ, tarihi belgeler arasında en iyi şekilde, Bizans elçisi Zemarkhos'un 568 yılında Batı Gök-Türk yabgusu İstemi'yi ziyareti münasebeti ile tanıtılmaktadır. Tabirin Osmanlı döneminde de kullanılmaya devam edildiği malumdur (Otag- ı Hümayun)¹⁷.

Türk Destanlarında gökyüzünün bir çadır olarak tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Oğuz Destanında " ; güneş bayrak, gök kurikan (çadır) ifadeleri bunun örneğidir. ¹⁸ Bu inancın bir tezahürü olarak Hükümdar çadırı, Türk devletini ve kainatı temsil etmektedir. Hakan otağı (kuru, çavaç) Türklerde devlet timsali olduğu için, Çinlilere 634'de esir düşen Hsie-li, kendisine verilen saraya girmeyi reddederek, otağını kurdurmuştu.¹⁹ Bu nedenle Hakan çadırına başka bir devleti temsil eden nesnelerin sokulmasına özen gösterildiğini anlıyoruz. Benzer biçimde Hakan otağına giriş konusunda uygulanan kurallar Uygur çağında da devam etmiştir. Mo-yen Çor Kağan bir Çinli prensesle evlenmek istemiş ve Çin imparatoru onun bu isteğini kabul etmişti. 25 Ağustos 758 de imparatorun ikinci kızı Prenses Ning-kuo, Kağan'ın gelini (karısı) olmak üzere seçildi. İmparator kuzeni Li Yü'yu tören için seramoninin tertibi, konvoyu ve evrakları taşımakla görevlendirdi. Heyet Uygur Kağanına ulaştığında, Kağan bir sedir üzerinde oturmuş haldeyken, Li Yü çadırın dışında bekletilmiştir.²⁰

Hun devletinin elçileri ağırlamak konusunda ne gibi kabul törenleri yaptığını dair bilgilerimiz çok azdır. Fakat Han devletinde elçilere çeşitli ziyafetler verildiği ve bu ziyafetlerde bazı protokol kurallarına uygunluk aranması benzer uygulamaların Hun 'larda da olabileceğini

¹³ Onat-Orsoy, a.g.e.,s.31.

¹⁴ Groot- Asena , a.g.e.,s.128-129.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.II, TTK. Yayınları, Ankara 2005,s.71.

¹⁶ Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, 1941,s.524.

¹⁷ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV. İstanbul 1988,s.83.

¹⁸ W. Bang, G.R Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İÜEF. Türk Dili Semineri, İstanbul, 1936, s. 17; Asya Hun'larında var olduğunu düşündüğümüz biçimde Avrupa Hunlarında da hükümdarın tahtının "dünyanın merkezini" temsil ettiğini kaynaklar bildiriler. (Bkz. Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştaç, DTCF. Yayınları No: 318, Ankara, 1982. s.97) ; Gök-Türk tarihinde de ve Bilge Kağan için de aynı anlayışın var olduğunu düşünebiliriz. Küyel'e göre. Onun "Ordug'u veya "Otag'ı kainatın, dünyanın merkezini oluşturur yani "Axis Mundi"dir Hakanın kendisi de "Axis Mundi" dir. (Bkz. Mübahat Türker –Küyel, "Bilge Kağan Bir Filozof-Arhont Mu Dur ? XI. TTKong, 1994, s.463.)

¹⁹ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi*, "İç Asyada ki Erken Safhalar", AKDT. Yüksek Kurumu Yay. Ankara 1985, s.9.

²⁰ Hans Bielenstem, *Diplomacy and Trade In The Chinese World 589-1276*, s.422-423.

düşündürmektedir. M.Ö 108 yılında Wu-ti'nin yabancı konuklara verdiği ziyafette çok cömert olduğu anlatılmaktadır. Konuklar, maskeli oyunlar ve diğer çeşitli gösteriler ile eğlendirilmiştir. Yemeklerde şaraplar bir deniz ve etler ise bir dağ gibi yığılmıştı. Yabancı konuklara Çin'in büyüklüğü, ayrıca silah depoları ile hazineler de gösterilmişti.²¹ Çinliler açısından elçilere verilen yemeklerde de bir takım kurallara dikkat edildiğini üstelik bu kuralların o dönemin pek çok devleti tarafından benzer biçimde kullanıldığını ve benzer biçimde anlaşıldığını düşünebiliriz. Bu konuda Çin genel valisi Kuo- Shu'un raporunda (M.Ö 32-6): K'ang-chü devletin Han elçilerine karşı saygılı davranmadığı belirtilmekteydi. Bunun belirtisi ise; Genel valiliğin memurları ülkelerine gittiğinde, Wu-sun ve diğer devletlerin elçilerinin gerisinde oturtuldu. Kral ve soylular yemeklerini bitirdikten sonra ancak Genel Valiliğin memurları yemeklerini yerdi. Böyle davranarak kimseye aldırmadıklarını, komşu devletlere gösterip övünürlerdi.²² Bu suretle Kang-chü devleti Han elçilerini küçümseyerek aslında Han devletini küçümsemiş oluyordu.

Han Hanedanlığında İmparator Wu-ti Dönemi ve Diploması (M.Ö 141-87)

Çin de imparator Wu-ti dönemi sadece siyasal olarak değil, diplomatik ilişkiler açısından da köklü değişimlerin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Wu-ti, Hun devletine karşı daha önce yürütülen siyasetten tamamen uzaklaşmış ve topyekün bir saldırının ilk ipuçlarını iktidara geldikten birkaç yıl sonra vermiştir. Hunlara karşı yürüttüğü saldırgan politikanın izlerini gönderdiği elçilerin kimliğinde ve kişiliğinde izlemek mümkündür. Onun döneminde Hunlara gönderilen elçilerin saldırgan tavırları dikkat çektiği gibi, bu elçilerin asil ve üst sınıfa mensup kimseler olmadığı da anlaşılmaktadır. Wu-ti kendinden önce Hunlarla yapılan anlaşmaların aleyhine Han ve Hun'u denk ve eşit gören anlayışı terk ediyor ve Han Hanedanlığının ho-ch'in anlaşmaları yüzünden verdiği hakları Hunlardan almak istiyordu. İmparator Wu-ti "İmparator Kao bana, P'ing-ch'eng yaşadığımız utanç verici olayı miras bırakmıştır diyordu, ayrıca ona göre Tanrikut (Mete Han) İmparatoriçe Kao'ya son derece onur kırıcı bir mektup yazmıştı."²³ Wu-ti'nin iktidarı döneminde kısmen ho-ch'in sistemi içerisinde de bazı çözümler üretmek çabaları olduğu anlaşılıyor. Konfüçyanist alim olan Tung Chung-shu (M.Ö 179-104), İmparator Wu'ya bir tasarı sunmuş ve Hunlara yapılacak ödemenin artırılmasını fakat Tanrılar huzurunda yeni bir anlaşma yapılmasını ve Hun Hakanının bir oğlunu Çin'e rehin olarak gönderilmesi şartını sunmuştur.²⁴ Bu siyasal değişim isteği diplomatik ilişkilere de yansımıştır. Gönderilen elçilerden biri olan Yang Sin, Şan-yü'nün çadırına girerken yüzünü karaya boyamayı reddetmiştir. Bunun üzerine Tanrikut onunla çadırın dışında konuştu. Elçi, Şan-yü'ye şöyle dedi; "Eğer Han ile barış ve dostluk istiyorsan, veliaht oğlunu rehin olarak Han'a gönder" Şan-yü ise "Bu eski anlaşmaya aykırıdır. Eski anlaşma gereği, Han barış ve yakınlaşmayı daima bir prenses ve prensesin yanı sıra ipek ve çeşitli yiyecek maddeleri göndererek emniyet altına alır. Hunlar da buna karşılık sınır bölgelerini rahat bırakmayı taahhüt ederler dedi. Yine Şan-yü, oğlunu rehin olarak göndermeyeceğini, Han elçisinin soylu olmadığını ve adamlarının onu öldürmek istediğini belirtmişti.²⁵

Elçilerin Kimliği ve Nitelikleri

Hun toplumunun sosyal yapısı ve devlet teşkilatı tüm yönleriyle tespit edilemez. Fakat Hun toplumunun sosyal bir gelişme kaydettiği kesindir. Hun toplumunun üst tabakasını, birbirine sihri bağlarla bağlı olan dört aristokratik boy teşkil ederdi ve ayrıca bu dört boyun erkekleri, ancak birbirinden kız alabilirlerdi. Devletin başı olan Şan-yü ise sadece, bu dört boyun ileri gelen Luan-ti'den olabilirdi. Muhtemelen boy ve kabile hiyerarşisi, en alt tabakasını fethedilen ve boy-kabile

²¹ Ögel, a.g.e.,C.II,s.58.

²² Onat, a.g.e.,s.38; Ögel, a.g.e.,C.II, s.175-176.

²³ Groot,-Asena, a.g.e.,s.133.

²⁴ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta...."s.98.

²⁵ Groot,-Asena, a.g.e.,s.129.

sistemine adopte olan kabilelerin teşkil ettiği Hun toplumunda önemli bir rol oynuyordu.²⁶ Yani Hunlarda iktidar belli ailelerin elinde idi. Bunun yanında yabgunun hanımları ancak bu boydan olabileceği gibi, devletin üst düzey memurlukları da veraset yoluyla devroluyor, yani özellikle bireylere miras olarak bırakılıyordu. Mesela devlet hakimleri devamlı olarak Su-pu boyundan seçilirdi.²⁷ Bu nedenle Hunların devlet yönetiminde ve önemli görevlerde bulunacak insanların soylu olmasını istedikleri sonucunu çıkarabiliriz. Hunların kendi elçileri eğer soylu kimseler ise kendilerine gelen elçilerde de aynı nitelikleri beklemeleri doğaldır. Çünkü gerek sonraki dönem Türk tarihinde gerekse dünya tarihinde elçiler arasında bu tarz bir mütekabiliyet sisteminin var olduğu anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarında bulunan “Hun Hakanının *Hun’a gelen her elçiye karşılık Han’a bir elçi gönderilecektir. Eğer Han bir Hun elçisini alıkoysa, biz de buna aynen karşılık vereceğiz.*”²⁸ ifadeleri bu eşitlikçi anlayışın yansımalarıdır.

Han tarafından gönderilen elçilerin soylu olup olmaması ise bize göre dönemin imparatoru ve Han devletinin kendi gücünü nasıl tarif ettiğiyle ilişkilidir. Han’lar, Hunlara karşı kendilerini daha güçlü hissettiklerinde gönderdikleri elçinin niteliği ve asaleti düşüyordu. Wu-ti zamanında gönderilen elçilerin tamamının veya en azından önemli bir kısmının yeteri kadar asil olmadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu elçilerden biri olan, Yang Sin’in soylu olmadığı için Hakan’ın ona güvenip itibar etmediği nakledilir.²⁹ M.Ö 107 Yılında gönderilen elçilerin kimliği ve soyluluğu konusunda Hunların pek memnun kalmadığı anlaşılıyor. Anlaşılan o ki bu dönemde Çin imparatoru Wu, elçileri ve tavırları konusunda özellikle seçimler yapmaktaydı. Hun Hakanına karşı sert konuşacaklarla, sonra da özür yolu bulunsun diye sıradan kişileri elçi olarak gönderiyordu. Çin sarayında yapılan plan üzerine elçiler sert konuşacak ve Hakanı korkutacaklardı. Fakat Hakan’da onları yakalatıp kuzeyin, buzlu tundralarına sürgün ediyordu. Eğer gelen elçiler, Çin’in soylu ve saygı değer kişileri olsaydı Çin böyle bir sürgünü göze alamazdı.³⁰

Bu dönemde Hunlar ise Mete döneminden gelen diplomatik kuralların değişmesini istemiyorlardı. Hunların elçilere ve onların kimliklerine olan itirazı aslında İmparator Wu-ti’nin yeni siyasetini kabul etmediklerini ve etmeyeceklerini göstermekteydi. Bunu da elçileri dikkate almayarak yapmaktaydılar. Yani Hakan, Mete’den beri sürüp gelen, Çin ile Hunlar arasındaki statünün değişmesini istemiyordu. Elçilik protokolünü de sıkılaştırmıyordu. Bunun için elçi konuştuktan sonra, elçinin sözlerinin kendisini kandırmak ve eski antlaşmaları bozmak için bir öğrenci dili ile söylenmiş boş sözler olduğunu söylüyor ve meseleyi kapatıyordu. Yine İmparator Wu-ti zamanında nitelsiz elçilerin gönderilmesi durumu bir birkaç kere yenilenince Çin aklı başında biri olan Wang Wu’yu gönderdi. “Kendisi tam bu işe göre idi. Fakat soyluluk ve yüksek bir memuriyet unvanı yok idi. Bunun için Hun Hakanı ona iyi davranmadı.”³¹ Hunların kendilerine gönderilen Han elçilerini unvan ve asalet bakımından yetersiz bulmaları bizce anlamsız değildir.

²⁶ S.G. Klyashtorny - T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004,s.69.

²⁷ L. N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013,s.91.

²⁸ Groot,-Asena, a.g.e.,s.129.

²⁹ Groot,-Asena, a.g.e.,s.129.

³⁰ Ögel, a.g.e., C.II, s.72-73

³¹ Ögel, a.g.e.,C.II,s.72-73; Elçilerin temsil ettiği değer kendi kimlikleriyle ve asaletleri ile ilişkili olduğuna dair örnekler Gök-Türk ve Uygur çağında da mevcuttur. Burada da elçilerin asaleti ve unvanları dikkat çekicidir. Örneğin 624 yılında Çin içlerine giren Gök-Türklere Çin imparatoru ortancı oğlu olan Li Shih Min’i elçi olarak Tu-li’ye göndermişti. Hi-eli sonunda ikna edildi ve hanedandan olan Tu-li ve A-Shih-na Ssu-mo’ Li Shih Min’e elçi olarak gönderildi. Barış için evlilik yoluyla anlaşma yapılarak, altın ve gümüş ödenmek suretiyle Hi-eli Kağan geri çekildi. (Bkz. Bielenstein, a.g.e.,s. 383.); Benzer biçimde Uygur çağında da Ko-le Kağan (Moyen Çor) bir Çinli prensesle evlenmek isteğinde İmparator kuzenini Han-Chung Li Yü’yu tören için seramoninin tertibi yanında gerekli konvoyu ve evrakları taşımakla görevlendirdi. Onun yardımcısı Li Sun ikinci dereceden kuzeni idi ve bu görev için imparator tarafından atanmıştı. (Bkz. Bielenstein, a.g.e.,s. 422-423.)

Hun devlet teşkilatı da bu değerlerden bağımsız değildi. Han tarafında ise bu daha önce de belirttiğimiz üzere İmparator Wu-ti'nin bilinçli ve maksatlı yaptığı tercihler olarak gözükmektedir. Bu Han imparatorunun, Hun devletiyle başlattığı askeri ve siyasi savaşın diplomatik ilişkilerdeki yansımalarıdır.

Elçilerin Mühür ve İtaatnameleri

Gerek Hunlarda gerek Han devletinde elçilerin görevleri resmi biçimde gerçekleştirebilmeleri için yanlarında, bağlı oldukları hükümdara ait bir itaatname veya mühür taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu belge veya diploma onların ilgili devletin resmi görevlileri olduğu ve ona karşı takımlacak tavırn esasen itaatnamenin sahibi olan hükümdara karşı gösterilen değer ve anlamı göstereceği anlaşılmaktaydı. Bu nedenle elçiler bu itaatnameleri kaybetmezler, yolları üzerinde herhangi bir hususta ihtiyaç içinde kaldıklarında bu belgeleri göstererek belgenin gücü nispetinde yardım alırlardı. Bu belgelere Hakanın veya İmparatorun mührünün basıldığı anlaşılıyor. Kafesoğlunun işaret ettiği üzere Hunlarda yazılara Şan-yü'nün, hâkan'ın resmi mühürü (tamga, tuğra) basılırdı.³² Bu husus Hunlarda yazı olmadığını belirten Çin kaynaklarının ifadeleri ile çelişmektedir. Bu konuda Groot'-Asena'nın değerlendirmeleri önemlidir. Buna göre; Hunlarda büyük kurultay, atların beslenip yağlandıkları sonbaharda da yapılırdı. Bu kurultayda nüfus sayılır, hayvan sürülerinin envanteri çıkarılırdı. Hunların "yazısı yok" idiyse milyonlarca nüfus nasıl sayılıyor, yüz milyonlarca hayvan varlığının envanteri nasıl çıkarılıyor, devlet nasıl idare ediliyor, yabancı ülkelere mektuplar nasıl yazılıyor veya Türkistan devletlerini gezen Hun diplomatlarının "diplomalar" ı nasıl hazırlanıyordu?³³ Elçilerin belgelerinde Hun Şan-yü'sünün mührünün varlığı ve bizatihi böyle bir belgenin varlığı Hunların diplomasi konusunda yazıyı kullandıklarını göstermektedir. Kafesoğluna göre; Büyük Türk imparatorluklarında siyâsî temasları yürüten dış işleri dairesi en mühim kuruluşlardan biridir. Asya Hunlarının merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir heyet çalışmaktaydı.³⁴

Hun ve Han devletlerinde elçilerin yanlarında bir itaatname ve mühür taşıdığı anlaşılmaktadır. Çin elçilerinin imat belgeleri, başlıklı birer baston veya asa idiler. Çin elçileri bu bastonları ile uyurlardı.³⁵ Bu belgeler vasıtası ile yolları üzerindeki devletler ve insanlar tarafından ihtiyaç duydukları malzemelerin temini konusunda yardım elde edebileceklerdi. Bu hususta gerek Hun gerekse Han elçileri için ortak güzergahlardan birinin batıya açılan yollar olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Türkistan ve Batı Türkistan sahasında Hun veya Han elçilerine gösterilen kolaylık veya zorluğun, bu devletlerin bu bölgelerdeki etkinlikleri ile doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarının naklettiğine göre; Mete döneminden Ho-Han-Ye'nin M.Ö 53 yılında Han sarayına teslim olmasına kadar, Wu-sun'un batısındaki Parthia'ya kadar olan devletler kural olarak Hunlara, Han'a oranla daha iyi davranırdı. Örneğin Hun elçilerinin her yerden her türlü erzak ve levazım tedarik etmeleri için sadece Şan-yü tarafından verilmiş itaatnamelerini taşımaları yetiyordu. Buna karşın Han elçilerinin büyük bir miktarda ödeme yapmadan ne yiyecek ne de at bulmaları mümkündü.³⁶ Yine Hun elçisinin yolu üzerindeki bütün devletler veya bir devletten diğer bir devlete, hepsi Hun elçilerine yol açıyorlardı. Onları alkoymak, yakalamak veya rahatsız etmek gibi şeyler yapmıyorlardı.³⁷

³² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1978,s.278.

³³ Groot –Asena, a.g.e.,s.88.

³⁴ Kafesoğlu, a.g.e.,s.278.

³⁵ Ögel, a.g.e.,C.II,s.72-73.

³⁶ Ying-Shih Yü , "Hsiung-Nu", çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2014,s.181.

³⁷ Ögel, a.g.e., C.II, s.59; Shih Yü , a.g.m.,s.181.

Elçilerin bu belgeleri görevlerini tamamlayınca kadar sakladıklarına dair örneklerde mevcuttur. Ünlü casus elçi Ch'ang chien de nerdeyse on yıl Hun esaretinde kalmış ve günün birinde kaçarak on yıldır sakladığı *imparator fermanını çıkararak*, sanki arada hiçbir şey olmamış gibi Yüceilerin izini araştırarak batya doğru gitmiştir.³⁸ İmparatorunun kendisine verdiği itaatnameyi uzun yıllar boyunca saklayan bir diğer elçi Su-Wu dur. Onun ifadeleri bu itaatnameye verilen değeri göstermesi bakımından önemlidir. M.Ö 99 da Hunların durumunu anlamak için Çin generali olan Su Wu', Hunlara elçi olarak gönderilmişti. Elçi Hun başkentine geldi ve değerli hediyeler sundu. Elçilik heyetindekiler bir suikast girişimine bulaşınca elçi Su Wu alıkondu. Öldürülmedi fakat kendisine Hunlara hizmet etmesi teklif edildi. Bunu duyan elçi arkadaşlarına şöyle dedi. *"imparatorum tarafından bana verilen elçilik belgesine böyle bir kir sürersem, belik hayatta kalabilirim. Fakat ben hangi yüze Çine dönebilirim.?"* Elçi bıçağını çıkardı ve kendisine batırdı. Daha sonra tedavi ettirilen ve sürgüne gönderilen elçinin uzun yıllar bu itaatnameyi sakladığı anlaşılmaktadır. Bu elçi 19 yıl Hun ülkesinde kalmıştı. Elçi, Baykal gölünün yukarısına sürgünde koçlarını otlatırken bile Çin imparatorunun kendisine verdiği *elçilik belgesi veya bastonunu saklamıştır.*³⁹

Elçilere Yapılan Kötü Muameleler:

Gönderilen elçilerin alıkonması konusunda ilk örnek Mete dönemine ait olmalıdır. Mete M.Ö 176 da Çin imparatoruna gönderdiği mektupta *"İmparatorun şikayet dolu [bir] mektubu daha gelince cevaben elçiyle birlikte [bir] mektup gönderdim. [Ancak elçim] geri dönmediği gibi Han devletinden de [bir] elçi gelmemiştir. Bu meselede uzlaşmaz davranan Han [devletidir]."*⁴⁰ İfadelerinden Mete'nin elçisinin geri gönderilmemiş ve alıkonmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Fakat bunun ne kadar süren bir alıkoyma olduğu anlaşılmamaktadır.

Hun ve Han ilişkileri açısından en önemli dönüm noktalarından biri İmparator Wu-ti dönemidir. (M.Ö 141-87) Bu döneme kadar olan süreçte Hun ve Han arasındaki ilişkilerin denklik üzerine ve siyasal açıdan Hunların üstünlüğünün yansımaları şeklinde geçtiği söylenebilir. Fakat Wu-ti'nin Çin tahtına geçmesi Han ve Hun devletleri arasındaki ilişkilerin şekil değiştirmesine ve savaş yanlısı Wu-ti'nin Hunları zor durumda bırakmaya yönelik çabalarına sahne olmaktadır. M.Ö 139-110 Yılları arasındaki faaliyetleri yani; Batı bölgeleri ile ilişkiler, Hunların Kansu bölgesinden çıkarılması ve kendi topraklarında Çin saldırılarına uğramaları gibi süreçlerin sonunda Çin batıda, güneyde ve kuzeyde aktif bir siyaset gütmekte idi. Bu özgüvenin ve saldırgan tutumun gönderilen elçilere yansması çok doğaldır. Bunun dışında Hun ve Han tarihi açısından siyasal ve askeri durum elçilerin tavırlarına ve bazen bu elçilerin cezalandırılmalarına neden olmuştur.

Elçilerin Alıkonması, Gözlem Altında Tutulmaları veya Tutsak Edilmeleri

Hun ve Hanlar arasındaki elçilere verilen cezalar konusunda en belirgin usulün elçinin alıkonması olduğu anlaşılıyor. Hunlar söz konusu olduğunda bu alıkoymanın da farklı yöntemlerinin kullanıldığını anlıyoruz. Kapalı bir alanda bir süre tutulması veya uzak bölgelere sürgün edilmesi gibi. Hunların göçebe niteliklere sahip olduğunu bildiğimiz ve uzun tutsak süresinin bulunmayışı nedeniyle anlaşılan elçiler uzun süre tutsak edilmiyor fakat gözlem altında tutuluyordu.

³⁸ Ligeti, a.g.e.,s.51-52; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK Yayınları, Ankara 2012, s.80-81.

³⁹ Ögel, a.g.e.,C.II, s.84-90; Groot, Asena,a.g.e.,s..135; Groot'a göre; Burada bir elçinin hükümdarına ve ülkesine olan sadakati konusunda yapay bir kahramanlık hikayesi uydurulmuştur. Bu hikaye tarihi, coğrafi ve etnoğrafik bakımdan hiçbir bilgi içermiyor. (Bkz. Groot, Asena,a.g.e.,s..135.)

⁴⁰ Onat-Orsoy,a.g.e.,s.13-14.

Kafesoğluna göre eski Türk devlet geleneğinde casusluk yapmadıkları müddetçe elçilere dokunulmazdı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya ülkenin uzak bir yerinde, belirli bir zaman için, ikamete memur edilirdi.⁴¹ Hun devrinde elçilerin bu tür bir casusluk faaliyeti içine girmeleri aslında kaçınılmazdır. Çünkü Elçilerin vazifesi sadece iki ülke arasında iletişimi sağlamak, haber getirip götürmekten ibaret değildir. Bilakis onlar aynı zamanda provakatör, komplocu ve suikastçiler olarak faaliyet gösteren istihbaratçılardı.⁴² Bu yönüyle aslında her elçi bir casus sayılabilir. Bu durum Hun döneminde gözlemlendiği gibi ileride Gök-Türk ve Uygur tarihinde de benzerdir.

Hun dönemindeki bu casus elçiler arasında en ünlüsü Ch'ang chien'dir. Bu elçinin batıya doğru önce Yüce'lere ve daha sonra Wu-sunlara gönderilmesi önemlidir. Çünkü Çin o güne kadar Batı'dan habersizdi. Han'ın batıya açılma ve ezeli düşman Hun'a karşı müttefik arayışı çerçevesinde imparatorun casus olarak Türkistan'a gönderdiği Chang chien ve onun imparatora sunduğu "Batı Diyarı raporu", Han Çini'nin batıyı keşfi konusunda bir dönüm noktası olmuştur.⁴³ Bu olayın gerçekleşmesi konusunda Han ve Hun rekabeti esas unsur olmuştur. K'ien-yüan periyodu esnasında (M.Ö 140-134) O zamanlar Çin imparatoru Wu-ti, tutsak edilmiş Hunlar arasında araştırma yaptırıyor. Bunlardan öğrendiğine göre Hunlar, Yüce kralının üstesinden gelmiş ve onun kafatasından içki kasesi yapmışlardı. Yüce'ler de kaçmış ve bir yerlerde saklanmışlardı. Çin, Hunlara savaş açmak ve yok etmek istiyordu. Bu nedenle Yüce'ler hakkındaki bilgiyi duyduklarında onlarla iletişime geçmek istedi. Fakat onlara giden yol Hun topraklarından geçiyordu.⁴⁴ Bu nedenle M.Ö 139 yılında Çin'den yola çıkan Ch'ang chien yolda hemen Hunlar tarafından yakalandı ve doğru Kün-çen Yabgu'nun huzuruna çıkarıldı. Hunların yanında on yıl gözaltında yaşadıkdan sonra fırsatını bulup kaçabildi ve Fergana kralının yanına geldikten sonra Sogdak ülkesine geçti. Fakat yeni ülkelerinden memnun olan Yüce'ler Gobi meseleleri ile artık ilgilenmiyorlardı. Ch'ang chien geri dönmek zorunda kaldı. Yeniden Hunlar tarafından tutsak edilip bir yıl yanlarında kaldıktan sonra nihayet 126 yılında Çin'e dönebildi.⁴⁵ Anlaşılan İkinci tutsaklık döneminde, taht kavgaları dolayısıyla Hunların içinde olan bazı karışıklıklardan faydalanmıştı. Böylece elçi Çin'e dönmüş ve M.Ö 126'da, ünlü seyahat raporunu Çin imparatoruna sunmuştur.⁴⁶

Elçi ve casus Ch'ang chien ilkinde on ikincisinde bir yıl olmak üzere nerdeyse 11 yıl Hun topraklarında kalmıştı. Üstelik bu esaret diye bahsedilen yıllarda tutsak olmadığını kaynaklardan anlıyoruz. Kaynaklara göre; Evlenmiş ve iki çocuğu olmuştu.⁴⁷ Anlaşılan bu esaret daha çok gözaltında olmayı yani gözleme dayalı bir kontrolü içermekteydi. Hunlar açısından, Ch'ang chien kendilerine gönderilen bir elçi olmasa da onu bir elçi olarak kabul ettiklerini ve uygun biçimde davrandıklarını görmekteyiz. Ligeti'nin işaret ettiği gibi, Hunlar ona karşı dostluk göstermekle beraber, hiçbir hareketini gözden kaçırmıyorlardı. Böylece belki bir on yıl geçmişti. Zoraki dostlar kendisine şöyle veya böyle inanır olmuşlardı ki o fırsatını bulduğunda kaçtı.⁴⁸ Beckwith'e göre; Çinlilerin bilinen bir Hun casusunun Çin'de yaşamasına, evlenmesine çocuk sahibi olmasına müsaade edeceklerini ve doğrudan onu öldürmeyeceklerini tahayyül etmek imkansızdır. Oysa

⁴¹ Kafesoğlu, a.g.e.,s.278.

⁴² Groot, Asena, a.g.e.,s.133.

⁴³ Groot, Asena, a.g.e.,s.217-218.

⁴⁴ Friedrich Hirth, "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia: Text and Translation Chapter 123 of Ssi-Ma Ts'ien's Shī-Ki," Journal of the American Oriental Society, Vol.37, (1917),pp.89-152,s.93.

⁴⁵ Grousset, a.g.e.,s.62- 63.

⁴⁶ Ögel, a.g.e.,C.II, s.41.

⁴⁷ Onat, a.g.e.,s.80-81.

⁴⁸ Ligeti, a.g.e.,s.51-52.

Hunlar Çin casusu Ch'ang chien'e Hun topraklarına girme, orada ikamet etmesine iki defa müsaade etmişlerdi.⁴⁹

Bir diğer husus elçinin nerede gözaltında tutulduğudur. Kaynaklar elçinin yakalandıktan sonra Hun Hakanına gönderildiğini belirtmektedir. Buradan onun diğer bazı elçilere yaptığı gibi uzak bölgelere sürgün gönderilmediği anlaşılmaktadır. Kaynakların belirttiğine göre elçi esaret döneminde; Hunların güvenini kazandıkça daha serbest dolaşmaya başlamış ve sonra bunu kullanarak beraberindekilerle birlikte Hundan kaçmıştı. Batıya doğru yol alarak, on günden fazla süren bir yolculuktan sonra Ta-van /Ferganaya ulaşmıştı. Eğer Ch'ang chien'in yakalandıktan sonra Hunların merkezinde tutulduğu yolundaki bilginin doğruluğunu kabul edersek, Chang'm, Hunların o zamanki merkezi olan Ordos'tan kaçarak, Ferganaya gittiğini düşünmek zordur. Çünkü Fergana ile Ordos arasındaki mesafe yaklaşık 5000 km dir. Buna göre Ch'ang chien'in Hunların kontrolü altındaki bu topraklar üzerinde tekrar yakalanmadan elini kolunu sallayarak gitmiş olması bir hayal ürünü olabilir.⁵⁰ Bu durumda elçi yakalandığı yerlere yakın bir coğrafyada gözaltında tutulmuş olmalıdır. Bu elçinin dönüşü ise Çin ve dünya tarihi bakımından yeni bir dönüm noktası olmuştur.⁵¹

Bundan sonraki süreçte de Hun ve Hanlar arasındaki elçi diplomasisinin başlıca belirleyicisi iki ülkenin içerisinde bulunduğu siyasal ve askeri güç durumu olmuştur. Özellikle Han tarafında İmparator Wu-ti döneminde çeşitli bölgelerde görülen Han saldırganlığının Hunlara karşı gerçekleştiği ve bunun gönderilen elçilere yansıdığı görülmektedir. Han elçileri, Hun topraklarında Hakana uygun olmayan bir üslupla davranıyor, hatta bazı devlet adamlarına suikast girişimlerine katılıyorlardı. Bu nedenle pek çok elçi cezalandırılmıştı. Kaynaklar, Çin tarafının “elçilik” anlayışı konusunda ilginç ipuçları vermektedir. “*O dönemde Han ile Hun savaşıyordu; bu yüzden Han, bilgi toplamaları için Hun'a elçiler gönderiyordu. Bu maksatla Hun'a gönderilen elçilerin ondan fazlası geri gönderilmedi. Buna misilleme olarak, Han da Hun elçilerini geri göndermiyordu.*” Denilmektedir.⁵²

Wu-ti zamanında Hunla yaklaşık 30 yıllık mücadelenin sonunda Han bakışındaki değişim her alana yansımaktaydı. M.Ö. 111 yılında Han devleti, güneyde bulunan Yü'leri imha ettikten sonra 50.000 ve daha sonra 10.000 asker ile Hun sınırları içine dalmış fakat hiçbir Hun askeri ile karşılaşmamışlardı.⁵³ M.Ö 110 yılında ise Çin imparatoru, sınırlarda ilk defa bir teftiş gezisi yaptı. Bahsettiğimiz üzere Çin'in güneyindeki kavimlere karşı başarı kazanmış ve Hunlara da bir akın yaptırmıştı. Çin, Kuo Chi'yi hızla Hun Hakanına gönderdi. Elçi, Hun Başkentine geldi ve Şan-yü'ye. Güneydeki Yüek Kralının başının Çin başkentindeki saray kapısında asılı durduğunu, Han imparatorunun Hun ordusunu savaşmak için sınırda beklediğini bildirdi. Eğer savaşmayacaklarsa bağlılıklarını bildirmeliydiler. Artık kaçamayacaklardı. Bu sözleri duyan Hun Hakanı çok kızmıştı ve bu saygısızlığı görenlerin hemen orada başını kesti. Elçiyi ise Çin'e geri göndermedi. Hakan

⁴⁹ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Odtü Yayıncılık, Ankara 2011,s.291.

⁵⁰ Groot, Asena, a.g.e.,s.219.

⁵¹ Onun dönüşü sonrası anlattığı hikayeleri dinleyen ve adeta büyülenen imparator, Ch'ang chien'i cömertçe ödüllendirmiştir. Çünkü Batının zenginliği, Çin ticareti için çok büyük imkanlar demektir fakat Hunlara'a karşı bir müttefik olarak kullanabileceği için, bu ülke insanların cesareti imparatorun daha fazla dikkatini çekmişti. (Bkz. Gumlev, *Hunlar*, s.129); Ch'ang Chien'in seyahatnamesi ile Çin ilk defa birçok bitki ve hayvanla tanışmıştır. Ch'ang – chien'in getirdiği yonca tohumu ile üzüm bağ çubukları Çin'e ilk defa bu yolla girmiştir. Bu seyahatname Çin'de büyük bir yankı uyandırmış ve bu tarihten başlayarak Çin coğrafya ve tarih literatüründe Orta Asya'ya ait kısımlar tahsis olunmuştur. (Bkz. Özkan İzgi, “Seyahatnamelerle Orta Asya”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s.335.)

⁵² Groot- Asena, a.g.e.,s.133-134.

⁵³ Groot- Asena, a.g.e.,s.127.

Çin elçisini “Kuzey Denizin (Pe-hai) yukarısına sürdü.⁵⁴ Bu dönemde Hunların sert bir tepki vermediği anlaşılıyor. Çünkü bu olaydan sonra Şan-yü bir süre Han’a saldırmadı; atlarını besledi, askerlerini dinlendirdi. Avlanmakla meşgul oldu. Han’a dostluk elçileri gönderdi, Han’dan Hun’a elçiler gitti.⁵⁵

Hun ve Han arasındaki bozulan ilişkilerin İmparator Wu-ti Han tahtında olduğu süreç devam ettiği anlaşılıyor. M.Ö 102 yılında Yaşının küçük olmasından dolayı, “Çocuk” denen Hun Hakanı tahta çıkınca, Çin, Hunlara iki elçi gönderdi. Elçilerden biri Hun hakanna diğeri ise arasının kötü olduğu Sağ Bilge Prense gönderildi. Çin böylece Hunların devleti içerisinde ikilik yaratmak istiyordu. Elçiler, Hun toprağına girince, her iki Çin elçisi de yakalanarak Hun Hakanna götürüldü. Hakan çok kızdı ve elçileri Çin’e geri göndermedi. Daha önce ve şimdi, Hunların yakalayıp, Çin’e göndermedikleri Çin elçilerinin sayısı, onu bulmuştu. Hunlardan gelip, Çin’in alıkoyduğu Hun elçilerinin sayısı da bu kadardı.⁵⁶ Ch’ieh-t’e Hakan, M.Ö 100 de tahta çıktığı zaman Çin’in Hunlara hücum edeceğini düşünmüş alikonulan bütün Çin elçilerini, Çin’e geri göndermişti. Çin imparatoru bundan memnun kaldı. Hakana değerli hediyeler sunması için, Çin saray veziri ve general Su Wu, Hun başkentine elçi olarak gönderildi. Bu elçinin gönderilmesinden kısa bir süre sonra M.Ö 99 Hunlara karşı Çin büyük seferinin başladığı görülmektedir. Bu nedenle Su-Wu’nun asıl amacının Hunların durumunu anlamak olduğu anlaşılıyor.⁵⁷ Elçi Hun başkentine geldi ve hediyeleri sunmak için Hakanın karşısına çıktı. Hakan, Çin elçisi Su Wu ile diğerlerini, hemen ülkelerine geri göndermek için, bir elçilik düzenlemek istedi. Fakat Çin elçisi Su Wu, Hunlara gittiği zaman yardımcısı Hun Hakanının adamına karşı bir suikast girişiminde bulundu. Fakat başarılı olunmadı. Bu olay nedeniyle elçinin de suçlandığı anlaşılıyor. Elçinin Hunlara tabii olması ve hizmet etmesi teklif edilmiş fakat elçi bunu kabul etmediği gibi, kendini öldürmek için bıçağı kendisine batırmıştı. Elçiyi doktora tedavi ettiren Hun Şan-yüsü teklifini tekrar etmiş elçi yine kabul etmeyince Hakan, Çin elçisi Su Wu’yu boş ve büyük bir “zahire anbarı” içine attirmişti. Burada aç ve susuz birkaç gün kaldıktan sonra Çin elçisi Su Wu, “Kuzey denizinin (Baykal Gölü) yukarısında, insanların hiç bulunmadığı bir yere sürdürüldü. Elçi orada keçi otlatı. Ayrılırken kendi emrinde bulunan, Shang Hui ile diğerlerine veda etti. Bundan sonra her biri ayrı bir yere sürgün edildi.⁵⁸

Elçilerin Öldürülmesi

Türk kültüründe Elçi kelimesinin aynı zamanda sulh anlamlarını içeriyor olabileceği ve elçi öldürülmesinin büyük bir suç olduğu anlaşılmaktadır. Bir açıdan bu karşındaki muhatapla olan barışa dair umudun ve ilişkilerin sona erdirilmesi yani savaş ilanıydı. Hun ve Han tarihinde karşılıklı olarak elçilerin öldürüldüğüne dair pek fazla bilgi yoktur. Hun elçisinin ölmesi konusunda M.Ö 107 yılındaki bir vakadan bahsedilir. Hun tarafında da Han elçilerinin öldürülmediği hatta kendini öldürmek isteyen elçi Su-Wu’nun, Şan-yü’nün emriyle doktor tarafından tedavi edildiği anlaşılmaktadır. Fakat Han elçilerinin öldürülmesi noktasındaki bir hadise M.Ö 43 yılında Hun Hakanı Ho-Han-Yeh’in kardeşi Ci-ci Han tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu olayın o ve Han arasındaki ilişkileri tamamen bitirdiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda M.Ö 107 yılında Hun Şan-yü’sünün, Çin ile bizzat antlaşma yapmak için saraya geleceğine dair bir beklentinin Han tarafında olduğu anlaşılıyor. Hatta Şan-yü’nün tarihi kardeşlik antlaşmasını yenilemek için Çin’e geleceğini duyan imparator, Çang-an’da onun kalması

⁵⁴ Ögel, a.g.e.,C.II,s.70..

⁵⁵ Groot- Asena,a.g.e.,s.128.

⁵⁶ Ögel, a.g.e.,C.II, s.78.

⁵⁷ Ögel, a.g.e.,C.II, s.84-86.

⁵⁸ Ögel, a.g.e.,C.II, s.84-90; Groot- Asena, a.g.e.,s.134-135.

için özel bir köşk yaptırdı. Fakat Şan-yü gelmedi, yerine soylu bir elçi gönderdi. Hun elçisi Çangan' da hastalandı ve Han'ın verdiği bütün ilaçlara rağmen 107 yılının sonbaharında öldü.⁵⁹

Hun tarafından bir Çin elçisinin öldürülmesi hadisesi Ci-ci Han döneminde gerçekleşmiştir. Tarihi hadiseler bu öldürme işinin basit bir olay olmadığı ve bu şekilde değerlendirilmediğini açıkça göstermektedir. Çin'e sığınan Ho-han-yeh, kendi oğlunu Çin sarayına hizmet için gönderince, Ci-ci Han da kendi oğlunu da Çin sarayına göndermişti. M.Ö 49 da Çin'e gönderdiği elçi, kardeşininkinden daha az itibar ve saygı görünce; ayrıca kardeşi Ho-han-yeh'e yapılan Çin yardımlarının gittikçe artmış olması ve böylece kardeşinin güçlenmesi üzerine, Ci-ci Han, Çin'e karşı politikasını sertleştirdi. Buna herhalde Hun imparatorluğunun batı kesimlerini birleştirmesi ve böylece moralinin yükselmiş olması da sebep olmuştu. Batı akınından sonra Ci-ci Han, bir elçi göndererek, oğlunu Çin'den istedi. M.Ö 44 de Çin'de onun oğlunu, Ku Chi adlı bir general elçi ile (Orhun'a) gönderdi. Fakat Çin elçisinden, bir daha da haber gelmedi. Sonradan Çin'e sığınan Hunlardan duyuldu ki Ci-ci Han, Ordu (Ao-to) adlı (bir Hun prensliğinde) Çin elçilerini öldürmüştü.⁶⁰ Elçi bilinmeyen sebeplerle Ci-ci'nin otağında öldürülmüştü. Çinliler uzun bir süre elçinin akıbeti hakkında bilgi alamadılar ama ne olduğunu öğrendikleri zaman da Ci-ci'nin kaderi hakkında karar verildi.⁶¹ Elçinin öldürülmesi olayında, Çin'in önceleri Ho-Han-Yeh den şüphelendiğini anlıyoruz. "M.Ö 43 de iki Çin elçisi, Ho-han-yeh Han'dan öldürülen Çin elçilerini sormuşlardı. Elçileri öldürenin cezasını bulacağını söylediler. Sonra da kendisinden şüphelendikleri özür dilediler. Elçiler Orhun'daki Hun başkentine giderken, önlerinin kesilerek öldürülebilecekleri düşünülümüştü."⁶²

Ci-ci, elçi Ku Chi'yi öldürmekle, Han devletine düşmanlık ettiğinin farkındaydı. Ayrıca Ho-Han-Yeh'nin günden güne güçlendiğini duymuş ve bir saldırıya uğrayabileceğinden korktuğu için uzaklara gitmeyi istemekteydi. Bu sırada birçok defa Wu-sun'lar tarafından zor durumda bırakılmış olan K'ang-chü Kralı'nın Ci-ci Han'ı davet etmesi üzerine o da ordusunu alıp batıya doğru gitti.⁶³ Sonradan Çinliler, Ci-ci Han'ın arkasından da, ta K'ang chü Krallığına kadar giderek, öldürülen elçilerin cesetlerini aramışlardı. Bilerek yapılan bu elçi öldürme işi, Hun tarihinde görülmemiştir. Çin devlet geleneğine göre böyle bir şey, karşılıksız kalamazdı. Ci-ci Han'ı asıl rahatsız eden ve batıya çekilmeye zorlayan sebep de bu idi. Çin elçilerin öcü için, gerekli hazırlıkları yapıyordu.⁶⁴ Çin'in Batı ucu askeri kumandanı, Kang-cü'ye bir tabur asker göndermiş ve Ci-ci'nin sarayının bulunduğu kale, kanlı çatışmalar sonunda ele geçirilmişti. Kendisi ve silah arkadaşları da hayatlarını kaybetmişlerdir.⁶⁵ Çinli komutan onun başını kestirdi ve Türkistan şehirlerinde ibret olsun diye dolaştırıldıktan sonra Çin başkentine yollandı. (M.Ö 36) Burada da yabancı elçilerin konakladığı sokakta teşhir edildi.⁶⁶

Çin elçisinin öldürülmesinin hem askeri hem siyasi sonuçları da olmuştur. Çin elçilerinin Cici Han tarafından öldürülmesi üzerine ilk olarak, Çin ile Ho-han-yeh arasında büyük bir antlaşma yapılmıştır.⁶⁷ Antlaşma Hun geleneklerine göre yapılmıştır" Bundan dolayı antlaşmayı yapan Çin elçileri, Çin sarayında çok ağır bir şekilde suçlanmış ve hatta ölümle cezalandırılmaları istenmiştir.

⁵⁹ Groot- Asena, a.g.e.,s.129.

⁶⁰ Ögel, a.g.e.,C.II, s.155.

⁶¹ Gumilev, *Hunlar*,s.184-185; Gömeç'e göre elçinin öldürülmesi, Çi-çi yabgunun yanındaki bazı beylerin kışkırtmaları sonucu olmuştu. (Bkz. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, s.166.)

⁶² Ögel, a.g.e.,C.II, s.150.

⁶³ Onat-Orsoy,a.g.e.,s.60. Groot- Asena, a.g.e.s.175.

⁶⁴ Ögel, a.g.e.,C.II, s.154.

⁶⁵ Klyashtorny - Sultanov, a.g.e.,s.78.

⁶⁶ Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, s.172.

⁶⁷ Onat-Orsoy,a.g.e.,s.59.

Çinlilere göre “Barbar geleneklerine uyma, Çin’e bela yağdırabilirdi.”⁶⁸ Elçiler Han’a dönüp imparatora rapor verdiklerinde bakanlar ve danışmanlar Elçilerin bu antla yetkilerini aştığını belirttiler. Bu yeminin yürürlükte kalmaması; andın içildiği yere bir elçi gönderilerek göğe bir adak sunulmalı ayrıca barbarlarla yapılan bu andın Han’ı bağlamadığı ilan edilmelidir dediler. İmparator elçilerin para cezası ödeyerek suçlarından affını ve Hunlarla yapılan antlaşmanın ise bozulmamasını emretti.⁶⁹ Bu durum Han tarafında elçilerin kendilerine tanınan sınırlar dışına çıktığında, çeşitli cezalara çarptırıldıklarını göstermektedir.

SONUÇ

Tarihteki en eski Türk devletlerinden biri olan Hunların gelişmiş bir uluslararası ilişkilere ve bununla ilgili bazı kurallara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurallar diplomasinin pek çok alanını kapsar. Hunlar iletişim kurabildikleri diğer halklar ve devletlerle olan siyasi, askeri veya iktisadi ilişkilerini tesis edebilmek için elçiler kullanmışlardır. Bu konuda Hunların en yoğun diplomatik ilişkileri Han devleti ile kurduğu anlaşılmaktadır. Gönderilen elçiler vasıtasıyla Hunlar ve muhatapları uluslararası ilişkiler temelinde bazı değerler oluşturmuşlardır. Bu alanlar elçilerin kimliği ve nitelikleri ile ilgili olduğu kadar onların sahip olduğu hak ve yetkilerle de ilişkilidir. Uluslararası ilişkiler hususunda pek çok açıdan Hun ve Han devletinin benzer uygulamalara ve protokol kurallarına sahip olduğu düşünülebilir. O dönemde devletler bakımından elçilerin sahip olduğu niteliklerin gönderildiği yerlere göre değiştiği anlaşılmaktadır. Hun ve Han devletlerinde yüksek soya mensup bir elçinin seçilmesi ve görev konusunda kullanılması hususu diğer devlete verilen değer ve önemle ilgili görünmektedir. Elçilere dair bir takım kuralların Hun devrinde var olduğu, bunların ağırlanması veya cezalandırılması gibi hususların belli kurallara ve sebeplere bağlandığı anlaşılmaktadır. Elçiler görevlerinin resmi nitelik taşıması için yanlarında bazı itaatnameler, mektuplar taşımak zorunda idiler ve bu belgeler kendisine bu belgeyi veren devletin gücü nispetinde onlara kolaylık sağlıyor veya zorluk çıkarıyordu. Hun ve Han devletlerinde elçiler sadece siyasi veya askeri değil, iktisadi konularda da aracılık fonksiyonlarını yerine getiriyorlardı. Hun ve Han devletinin elçiler konusunda gösterdikleri tavırlar diplomasi ve iletişim konusunda önemli niteliklerin eski zamanlardan beri var olduğunu ortaya koymaktadır. Elçilere gerekli görüldüğü zamanlarda tutsaklık veya sürgün edilme gibi cezaların verildiği fakat ölüm cezasının verilmesi konusunda ise pek örneğin bulunmadığını belirtebiliriz. Hun ve Hanlar arasında diplomatik alanda ortaya konan esasların ve uygulamaların Gök-Türk ve Uygur tarihinde de yansımaları olabileceği düşünmek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA:

- BANG.W.,- G. R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İÜEF.Türk Dili semineri, İstanbul 1936.
 BECKWITH Christopher I., *İpek Yolu İmparatorlukları*, Odtü Yayıncılık, Ankara 2011.
 BIELENSTEIN, Hans, *Diplomacy and Trade in The Chinese World 589-1276*, Brill Academic, 2005.
 DONUK, Abdülkadir, *Türklerde İdari- Askeri Unvan ve Terimler*, , TDAV., İstanbul 1988.
 DONUK, Abdülkadir, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, TED, c. X-XI, S. 10, 1979, ss. 30-56.
 DURMUŞ, İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016.
 EBERHERD, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK Yay.4.Baskı, Ankara, 2007.

⁶⁸ Ögel, a.g.e.,C.II, s.151.

⁶⁹ Groot- Asena, a.g.e.,s.173.

- ESİN, Emel, *Türk Kültür Tarihi, "İç Asyada ki Erken Safhalar"*, AKDT. Yüksek Kurumu Yay. Ankara 1985.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyet Tarihi*, Haz. İsmail Aka - Kazım Yaşar Koprıman, Güneş Yayınları, İstanbul 1976.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- GROOT, de M. – ASENSA G. Ahmetcan, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul 2011.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev: Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- GUMILEV, L. N. , *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- HIRTH, Friedrich , "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia: Text and Translation Chapter 123 of Ssı-Ma Ts'ien's Shı-Ki," *Journal of the American Oriental Society*, Vol.37, (1917), ss.89-152.
- İZGİ, Özkan, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Haz. Erkin Ekrem- Serhat Küçük, TTK. Yayınları, Ankara 2014, ss.95-137.
- İZGİ, Özkan, "Seyahatnamelerle Orta Asya", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük, TTK. Yayınları, Ankara 2014, ss.333-341.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1978.
- KLYASHTORNY, S.G. - T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- KÜYEL, Mübahat Türker, "Bilge Kağan Bir Filozof-Arhant mudur?", XI. TTKong, 1994, ss. 455-464.
- LATTIMORE, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*, 1941
- LIGETI, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, TDK. Yay. Ankara 1986.
- MORİ, Masao, "Kuzey Asyada'ki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı" ,*TED.*, S.9, 1978, ss. 209-227.
- ONAT, Ayşe- Orsoy, Sema- Ercilasun, Konuralp, *Han Hanedanlığı Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara 2004.
- ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK Yayınları, Ankara 2012.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Cilt:1, 2*, TTK. Yayınları, Ankara 2015.
- NEMETH, Gyula, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, DTCF. Yayınları No: 318, Ankara 1982.
- SHIH YÜ-Ying, "Hsiung-Nu", çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, ss.167-201.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler II*, TTK. Yayınları, Ankara 1999.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök-Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- TSAI, Lu Mau, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Baanoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.